

TAFAKKUR
MONTHLY

تفکر

چیسو افغانانو او اتفاق کېږیو
توانو وطنه گلستان کېږیو
امه جهانیه پلل تاریخ لړمېک
واری نه کڅ نیته سوّم ټان کېږیو
(شریف الله سانېن)

ناشر فعالیت های علمی-تحقیقی، ادبی و فرهنگی اقوام برادر به زبان های
اوزبکی، ترکمنی، بلوچی، نورستانی، پشه یی، شغنایی و گوری.

دربیمه دوره، شپاړسم کال، (۱۱-۱۴مه) گڼه، پرله پسې (۱۴۸-۱۴۹مه) گڼه، ۱۴۰۳ ل. کال سلواغه-کب (دلو-حوت)، ۱۴۴۶ هـ. ق. کال رجب المرجب-رمضان المبارک، ۲۰۲۵م. کال جنوري-مارچ

افغانستان اوزبیکلری تیلیده فعل میللری حقیده بعضی بیر ملاحظه لر

اوزبیکي

محقق امان الله ضیایی

چکیده

اوزبیک تیلیده فعل میللری مسئله سى انچه کینگ اورگه نیلگن و بو حقیده قطار ایشلر اعلان قیلینگن. شونگه قره مسدن بو ساحه ده حلی اوز افاده سینى تاپمگن مسئله لر هم آز ایمس. جمله دن، باشقه دولت لرده یشه یاتگن اوزبیکلر تیلیده فعل نینگ میل تورلری و اولر نینگ ناملنیشی مسئله سیده تیلشناسلرنینگ بیرار تدقیقات قیلگن لیگینی کوزه تیلیمه یدی. اوشبو مقاله ده شو حقیده ایریم مسئله لرگه توختلیب اوته میز.

کلید سوزلر: فعل، زمان، شخص - سان، کتگوریه، میل، خبر، شرط میل، بویوروق - ایستک میلی.

گیریش

تورکی لوژی ده فعل تورکومی بویچه جوده کوپ ایشلر قیلینگن. اوزبیک تیلشناسلیگی نینگ اوزیده فعل گه خاص برجه گرامتیک کتگوریه لر بویچه، شو

نینگ دیگ برجه فونکسینل فارملر بویچه تیزسیتلر یاقلنگن. ایریم کتگوریه لر بویچه، حنا، بیردن آرتیق نامزد لیک تیزسیتلر یاقلنگن. انشو نینگ اوزی اوزبیک تیلشناسلیگیده فعل تورکومی نینگ قی درجه ده کینگ اورگه نیلگینی یققال کورستیب توره دی. بیراق شونگه قره می، فعل تورکومی ده حلی توله حل ایتمگن، منازره لی مسئله لر، ماهیتی ییتلری آچیلگن حادثه لر انچه گینه بار. شو وقت گه قدر فعل تورکومیگه عاید گرامتیک کتگوریه لر حقیده قطعی بیر فکر گه کیلینمگن لیک نینگ اوزی فکرمیز نینگ دلیلی بوله آله دی. بو نرسه عملی حیاتده، اینیقسه، اوقیش، اوقیتیش، ایشلریده معلوم قیینچیلیکلر توغدیله ییتی.

ادیات لر تحلیلی و میتودلوکیه سی

ر. سیف الله ییوه و مؤلف لر جماعه سینینگ حاضرگی اوزبیک ادبی تیلینی نینگ درسلیگیده فعل میلگه قوییده گیچه تعریف بیرگن: فعل افاده لنگن

حرکت حقیقی بارلیق حادثه بولیب، اونى تیلده افاده لشدی بی واسطه انسان، سوزلاچی اشتراک ایته دی. تیلده افاده لنگن حرکت ده، دیمک انسان مناسبتی هم موجود بوله دی. بونده ی مناسبت فعل میلی دیب یوریتیلده دی و قوییده گی طرزده میل تورلریگه اجره تیشه دی:

الف) خبر میلی؛

ب) شرط میلی؛

ج) بویوروق - ایستک میلی؛

گ) مقصد میلی؛

باشقه اوزبیک تیلشناسلری اوشبو موضوع گه دایر علمی ایزلنیشلریده حاضرگی اوزبیک تیلیده فعل میللرینی اوچ تورگه بولیشه دی:

۱. انیق میلی؛

۲. بویوروق - ایستک میلی؛

۳. شرط میلی؛

بعضی ایشلرده ایسه بویوروق - ایستک میلی

ایککی مستقل میل توری صفتیده قره لیب (بویوروق میلی، ایستک میلی)، فعل میللری قوییده گی تورته تورگه اجره تیلده دی: بویوروق میلی؛ انیق لیک میلی؛ شرط میلی؛ ایستک میلی.

ت. حاجی اف نینگ فعل میللری و زمان لری مسئله سی گه بغیشلنگن مقاله سیده هم بویوروق - ایستک میلی ایککی مستقل میل توریگه اجره تیلگن. بوندن تشقری، مؤلف ایتسه هم (ایت - سه - ده) فارمه لرنی، شونینگ دیگ، ایتیشی کیره ک (لازم، ضرور) تیپیده گی بیریکمه لرنی هم علاحیده میل تورلری صفتیده قره یدی و بولردن بیرینچی سینى (ایتسه هم، ایتسه ده) «توسیق سیزلیک میلی»، ایککینچی سینى ایسه (ایتیشی کیره ک) «وظیفه میلی» نامی بیلن ایته دی. شونده ی قیلیب، ت. حاجی اف حاضرگی اوزبیک تیلیده قوییده گی آلتی میل توری بار، دیب کورسته دی: (۱) انیقلیک میلی؛ (۲) بویوروق میلی؛ (۳) ایستک میلی؛ ... ص ۲

عبدالمجید ایشچی نینگ شعرلری نینگ مضمونی

شاعرینگ دؤره دیجیلیگینده وطن چیلیق، حربی-قهرمان چیلیق، دورمش، عشق سؤیگی، دوست لیق-آغزیرلیک مسئلهلری اولی اؤرؤن تۇتئور. عبدالمجید ایشچی نینگ ایل-گۆن و یؤرت حقیقنده آیدان شعرلرینده آیدیلیون سؤزلر (فکرلر) شاعرینگ اؤز باشیندان گچیرن واقعیتلار و ترجمه حالی بیلن باغلانشیقلی دیر. همده اؤنینگ شعرلری نینگ مضمونینه عمومی صورتده سر ادنیمیزده شعرى لری نینگ کؤپرأک بۆلك لرینی مهاجرت، همده افغانستانینگ و تۆركمن خلقی نینگ اجتماعی و سیاسی یاغدایی و غیینچیلیق لارینی اؤز ایچینه اؤراپ آلیور. عبدالمجید ایشچی شعر لری نینگ کؤپرأک بیرینده مهاجرتدن سؤز آچیپ اؤنینگ آجی لیغینی شعر اؤستی بیلن بیان اتیور. شعرى نینگ بیرى سینده مهاجرت غینچیلیق لاری دؤغرى سینده شؤیله دییور.

مهاجر من نیرأ بارسام قاویلیان
گۆنده مۆنگ دهریلیپ مۆنگ گۆزک اولیان
نأمه بۇلسانگام دینگه وطن سیز بۇلمه
تاشلاتان گل یالی سارغارپ سۇلیان

یاده:

مهاجرلیق شؤیله آفت درد بۇلار
یئوران یۇلیم اؤنگه دال ده آرت بۇلار
ایل-اولوسینگ یادلاپ سنی آغلاسه
اوغول-غیزینگ گۆزی یۇلدا دؤرت بۇلار

همده

یئورگیم غان آغلار هجران کؤینده
گاه ییغلارین باریپ سؤۆینگ بویۇندا
خدایم! همه نینگ ایسلاگین برگین
هم-ام آواره سین تاپسین هر بنده

عبدالمجید ایشچی نظامی بیلمینی آلان

بولسه دا معلم بۇلۇپ شعر یازیپ شعر لری نینگ اؤستی بیلن یاش ییگیت لری وطن سؤیگی سینه چاغیریپ دیر. اول حربی و نظامی یرده گزیپ دیر ایل-یوردی غوراماق آلداسی بیلن یاشاپ دیر. اؤنینگ دورموش یولی عار-ناموس ایل-گۆنینگ اؤزینداکی گوراش لر بیلن برک-باغلانشیقلی دیر. اول ایل-یوردینی داشارقى دشمن لردن غوراماق لیغی باشلیق ییل لاریندان باشلايۇر. بیگانسه لارینگ یۇللان تالانگچیلیق لارنینگ غارشى سیندا دؤرۇپ دیر.

افغانستان تۆركمن لری نینگ تاریخینى و ادبیاتینی چۆنگغور بیلینۇ عبدالمجید ایشچی شعر لری نینگ وطن چیلیق روحی سواش جنگ لیک مرد لیک آهنگی بیلن افغانستان تۆركمن ادبیاتی نینگ تاریخینده اؤز بۇلۇش لی صحیفه آچان بیک شاعر دیر. اؤنینگ غۇشغى لاری ارکین لیک اؤزینداکی گوراش لری نینگ شاعرانه یازغیسی دیر. عبدالمجید ایشچی نینگ شعر لرینده وطن محبتی، وطن عشقی یۇرگینده جوش اؤرۇپ، کأیر شعرلرینده وطن آباد و آرام بۇلسه غایته دان گلیپ خدمت ایتجک لیگه عهد ایتور.

اؤز آغیمه، آغلان دیپ آغلارین
جگر-باغیریم وطن دیپ داغلارین
ینه نصیب اتسه وطن تۇپراغی
خدمتینگدا پخته بیلیم باغلارین

یاده:

گۆزه توتیا دیر بیر غیسیم تۇپراق
اؤزاق دۆشدى وطن، کسلیپ سینگراق
یکه جه ایسلاگیم ینه ده باریپ
چۆلینگدا کۆلینگدا ایله سام اتراق

همده ... ۲۵

آقای رفیعى«دوره تیموریان یکی از دوره های شگوفایی هنر و فرهنگ در تاریخ جهان اسلام و ایران بود. به دلیل فعالیت های هنری، این دوره را دوره رنسانس می دانستند.

اکثر حکمای تیموریان از شاهرخ میرزا تیموری تا سلطان حسین بایقرا اهل هنر و فرهنگ بودند. در این دوره شعر و ادبیات، خوشنویسی، نقاشی، کاشی کاری، تاریخ، هنر، نجوم، ریاضیات، معماری، موسیقی و آثار گوناگون در زمینه های دین اسلام و تصوف نیز نمونه های فرهنگی و هنری فراوان از ویژه گی های اصلی این دوره است.

به گفته مورخ غلام محمد غبار: «افغانستان در قرون ۱۲ و ۱۳ توسط مغولان سرکوب شد و ثروت معنوی این کشور ضعیف یا اینکه به یغما برده شد. بعد از بوجود آمدن دولت تیموریان علم و دانش، زبان و ادبیات به اندازه کافی در این عصر توسعه یافت.

در دوران سلسله تیموران پایه های رنسانس شرقی در قرن های چهاردهم و پانزدهم گذاشته شد.

در آن سال ها معنویت آن قدر در اروپا به سطح بالایی نرسیده بود. بعدها، در قرن شانزدهم، پایه رنسانس غربی یا اروپایی گذاشته شد.

بنابراین، از نظر تاریخی، رنسانس شرقی مقدم تر از رنسانس غربی بوده است. لهذا، این دستاورد افتخار آفرین هم متعلق به دوران سلطنت تیمور و فرزندانش می باشد.

در این دوره ها زبان چغتایی (یعنی زبان اوزبیکى امروزی) جایگاه خود را پیدا کرد و بسیار عالی توسعه یافت. درین باره نظرهای محققان و مورخان زیر را در مورد چگونگی شکل گیری زبان اوزبیکى به بررسی میگیریم.

۱- بر مبنای «تاریخ ادبیات ایران» ذبیح الله صفا چنین آمده است که: «ادبیات ترکی-اوزبیکى... ۳

وضعیت زبان اوزبیکى در سده پانزدهم است این سده مطابقت دارد به دوره امیر تیمور کورگانی که در واقع امیر تیمور در رشد و تکامل زبان اوزبیکى در تاریخ منطقه بی نظیر بود.

حکومت مستعد تیموری در دوره اعمال بزرگ سلطنتی خویش کارهای برجسته را در جهان انجام داده، خدمات طلایی را به آینده گان خویش به میراث گذاشته است.

همچنان جهان معنویت را منور ساخته، دانش و فرهنگ را در آن عصر به طور قابل ملاحظه ارتقاء داده اند.

از کارنامه های ترقی پرورانه تیمور و تیمور زاده گان، قرن پانزدهم را دوره رنسانس شرقی نامیده اند.

عمدتاً پیشرفت و زیبایی امروز زبان اوزبیکى و نیز توجه جهانی آن، ادامه آثار ارزشمند و والای نویسندگان آن روزگار به ویژه دولت تیموری است.

در قرون ۱۴-۱۵ بیشترین بخش حکومت تیموریان خراسان و افغانستان امروزی بوده است. عمده تاً مرکزتموریان ولایت هرات بود و در این دوره بود که حاکمان تیموری در این منطقه حکومت کردند.

هر چند خود امیر تیمور کوره گان در مدت ۳۶ سال در خراسان، ماوراءالنهر و سایر مناطق مختلف حکومت نموده، کشورهای زیادی را تحت تصرف خود در آورده و به عدالت حکومت کرد و پس از امیر تیمور کوره گان هم فرزنداناش نیز سلسله تیموری را بخوبی ادامه داده در این مناطق حکمرایی کردند.

در دوره حکومت تیمور و تیمورزاده گان، علاوه به فعالیت های سیاسی، اجتماعی و عمرانی، در توسعه زبان و ادبیات فارسی - دری به ویژه زبان و ادبیات ترکی-اوزبیکى کارهای فوق العاده مؤثری انجام یافته است.

بر مبنای این مبحث، به اساس کار محقق ایرانی،

به نام خداوند لوح و قلم

د سرمقالې پر ځای

پشه يي

اجواس داستاڼ (۳)

اي دېواس زمستان پتوه وړېنجه پله نېوي مخ چول بغاچس کنشتي وړېنچ مچوي تانک اياناي اېکتو کوتي کېولا او کوټېنا دوچار ايانايه اوږپوي اتفاق پله شاپوۍ خوامه شلداران نېوي او جنگي بابته مخ چول او خپگان کغا چس مېنا بو وختي سودام اېک گي ورېک او زېپ وړېنچ به کوتي تېت او ديا حياېدي اوکت نه ککم، په دوس اړېم گن ککم کرانا ډشتيا وړېنچ انتې دور پرتهېگم خوگرېه کمکوي دک بگم راستي اونشاران عاقل بياگن اوکت ککن کانتې تاري اغت نه کدېچي کدا مينه اړه سوداي مه اوړا اوديا بخشش اېرگم مېگم ايمه جم غيرت دارياگو ايگتو گذارا کاگو لهمو ايگتو رنگو،قدو اېزات مگر ورک او زېپ مم نه مولېچم، يودشتيا وړېنچ کمکوي موسوکېک دويگه استه گېنه گرېچېن او مي گن تو بو اعلا او کت کگي ميس جوبي دېگم خومېدي پورا ايمه اغتستم اريا ! مېگم بۍ کدا ممي اريمي،ازېک او مي گن اي دواس بوگنې بار بورېوام وټوا اگم اېگه جايه دما جېوام، اي موټا بگوټا انچ زنگرا بندا کي کوسا دارۍ داراېک کرانام بل اېک او کتم ککن اي وړېنچوکا جواب ديام شرې گن، گېني سنا، گتې کانتې گن شۍ وټووا اگم اي اړستم مېگن دريا ختوگي ابرېويا جيا ډېستا شره نته خو شيطان شره لعنت مېگم اوبو صبر پله مېگم شرېم گن شې عقل دارياگم، گېنېم سنا همت دارياگم مگر عاقلان گتي نه او چاگن اېت کري جايه گه اما وړېکه بابته معلومات دمې امه وړنا حيا انتې بو گران انچه دۍ تارياگس وړنا ناموس اما عزت او ابرو شې، خو گر به ارکوتي خصوصاً بنداگان به کوتي باحيا با ابرو با غرت او نيکان آن او کوتي کوتي يگان گي عقلۍ لېنۍ او نفسي شري. ته يغان جناوره دي به بتر او بد سخت دوزخي او گناگار اېن امه وړنا ناموس او عزتشره تعرض نه کاگس مگرسدوره ثاني خوش او ناران الگا سدوره ثاني کوچه خدای پاگس قدرتستا ديدري کاگس او حقيقي واکدارستا انتې ثنا کاگس کوتي لوش اند رماسي، کوتي سورماي، کوتي پنجا، بوټا بوتليک کوتي وري رنگا رنگ اېنا پنا ارکوتي کوتي سدوري کتالېکنا کاتبا ديدني کاگن اگه اېرياگي اما کوچه ورېکې پېنيا په کتالېکنا مکتبي نر او ورک وړېنجي لشېکي مم ميس اغتي اړېچم خو اړام سوداگي مه شلدار وړېنجي راست اغت کده چان ايايو تانگي ورک آس يا کوزات يه

افغانستان اوزبیکلری تیلیده فعل میللری حقیده بعضی بیر...

(۴ شرط میلی؛ ۵) توسیق سیزلیک میلی؛ (۶) وظیفه میلی.

حاضرگی اوزبیک تیلیده فعل میللری مسله سی ا. حاجی اف تمانیدن ینه باشقچه راق قره له دی. انیقلیک میلی تیرمینی شو میل گروهیگه کیروچی شکلرنینگ کریکتریگه ماس کیلمسلیگی حقیده گریب، بو میل نی « اجرا میلی » دیب اتش معقول ایکنینی ایته دی. - ماقچی افکسی ایشله ماقچی تیپیده گی فارمه نی علاحیده میل توری صفتیده قره یدی و اونۍ « مقصد میلی » دیب ایته دی، اوچینچیدن، عادت ده « اوتگن زمان دوام فعلی » اته لووچی ایشلر ایدی تیپیده گی انه لیتییک فارمه نی اما فارمه حسابل، علاحیده میل توری نی تشکیل ایته دی، دیب قره یدی و بو میل نی « شرطلی میل » نامی بیلن اته یدی.

محاکمه و نتیجه لر

حاضرگی اوزبیک تیلیده « بویوروق ایستک میلی » ناملری بیلن ایککی مستقل میل توریگه اجره تیلگن شکللرنی، کوپچیلیک تیلشناسلر تاکید لنگنی دیگ، بیز نینگ گچه، « بویوروق ایستک میلی » نامی بیلن بیر میل گروهیگه بیر لشریش مقصد گه موافق دیب اویله ی میز.

میل و زمان کتگوریه لری اورته سیده گی چیکره نی بیلگیلش، بو کتگوریه لرنی افاده لوچی فارمه لرنی کلاسیفیکه سیه قیلیش کبی قطار مسله لر بویچه هم اوزبیک تیلشناسلری اورته سیده تورلیچه قره شلر موجود ایکن لیگینی کوزه ته

سینی اونینگ بجریلش یا کی بجریلمسلیک وقتی بیلن افاده له یدی. اونده ایش - حرکت نینگ بجریلش - بجریلمسلیک حقیده خبر معناسی موجود بوله دی. شو نینگ اوچون بو میل ده گی فعل، البته، بیرار زمان کتگوریه سی شکلیده افاده لنه دی: ایقتیردی، ایقتیره پیټی، ایقتیره دی، (آتماق).

خبر میلی بیرار اوزبیک تیلیده گی کبی افغان اوزبیک لری تیلیده هم مخصوص کورستکیچه ایگه ایمس. او فعل نی زمان کورستکیچی آرقه لی یوزه گه چیه دی.

خبر میلی

اوقیدیم

اوقیمین

اوقیماچی من

یازگن ایدیم

یازماقده من

یازه من

خبر میلی ده گی میللر ایش - حرکت نینگ اوچ زمان دن بیرۍ ده بجریلشی - بجریلمسلیگی بیلدیره دی، اوچ شخصدن بیریکه تعلقی بولیب فعل نینگ توری نسبتلریده قوللنه دی: کیتدی - اوتگن زمان، کینه پیټی - حاضرگی زمان، کیتماچی - کیله سی زمان.

گپ شکلیده قوییده گیچه افاده لنه دی:

۱- اوتگن بیل مکتب باغیگه ۲۵ نهال ایدیک.

۲- عادل اویلگنیده قیزه رب کیتدی.

۳- آدملر ترقه له باشله دی.

۴- بیز نینگ یورتمیز چمن، اونده قونیب اوسه میز.

افغانستان اوزبیک تیلیده شرط میلی- سه،

عبدالمجید ایشچی نینگ...

وطن سینینگ گلگون بایداغینگ بولسام یولینگدا مونگ گزگ دیریلیپ اولسام شوندام حقیق موندن بیرین اوداموق تاک آژوم فرزند سانینگدا بولسام عبدالمجید ایشچی داشقی و ایچی دشمن لره غارشی گوراش ده خلقه روح بریجی غوشغی لاری یازماق بیلن چاکلنمان دینینگ، و ملتینگ آزادلیغی اوریندای سواش لاره غاتناشان مردانه وطنچی دیغنی شو سطر لرده گورمک بولور. همده وطنده بولور دوران ایشلاری گورور، افغانستاندا یاشایون خلق لاری بیرلیگه، برابرلیغه، آغزی بیرلیگه چاغیرور.

اولکه ایشین اونگه ایتمک لیک گرگ بیر- بیر غولداپ گیتمک لیک گرگ یتمزچیلیک بولسام هر بیر ایشده بیرله شیپ اول ایشی اتمک لیک گرگ

نتیجه

۱۳۲۷-نجی هجری ییلده قندوز ولایتی نینگ قلعه زال ولسوالیغی نینگ آق دېهه اوبه سینده دنیا گلن عبدالمجید ایشچی، باشلانغېچ و اورتنه مکتب اوقوولارینی قلعه زال ولسوالیغی و سمنگان ولایتی نینگ تاشقرغان ولسوالیغینده و یوقاری اوقوونۍ روسیه(اتحاد جماهیر شوروی سابق) غوتاریپ دیر. مرحوم عبدالمجید ایشچی؛ مهاجر غوشلار (شعرلر توپلامی)، مخدوم قلی و آتالار سوژی، تورکمن شاعرلاری، تورکمن های افغانستان (ایشچی نینگ دری دیلده یازان مقاله لاری نینگ توپلامی)، جیحون

وخته دو ورېنچ املهوي امه کرانابهگه اېنچ او دورياړ گه ميس اوزې ککن يو او لمبۍ جم کرانېم ورېنچ لمبۍ شاړېنچ مم به اورگم پکړام کنده وېگم او کتالېکنا مکتبۍ شاړېگم اما گوشنگي تا آوار پنده جاشگړي دو ويا په وېړا داراه گوشنگم جو پېوام او مېسه ورېنجه پله اېگتو گذارام سودام تر ايني گرمي خو بکار پوکېوا پکو واغن به کړېگي ډېلا او گنده لگه مند و مندا او الينۍ پتېک چاي چاي شپه شپه آواز او چاکړېکه لېنه لم له پېتا کتالېکنا مکتب درواز پورا بېل لېل نظر گريگه مچگم دروازيه چېراسۍ تستوا جانم ناگار ملتنا پېنه چال اگم مخ چولا کگه خو مېنا ورېنچ انتې سودام ناچاپ ورېنجس امنې فکري نشي ايلو عشقس ډوپ کېوۍ گي کمي به انچۍ نه لړا دروازاس چه ورگلاگه کتالېکنا صنف بل پري کغا بکارگه تارېگم مندۍ موټا شنکه لږې اېنچ مولهېگم يو ورک ورگورېنچ آس ايت مم ورېنجه کوچه مولاگم گي اېلوته نراو اېلو لې زېپ ورېنچ اس؟

اغت ايلو شې گي بندا عجت مخلوق کودن ته خوشال کودن خپا خيال حرض او هوسس مجازي دنيا يه استو پا ويا بو اېن گي حلال او حرام منجه جوبېتا فرق کېتا نباگن وېټوا اوداي الهام نه گوراگن اېگالا انتې فکري نه مال دولت لمبه سرگران ايلو به نه مولاگن گي يو دنيا فاني مال دنياداري اولاد حقيقت کوچه فتنا ناميدي اوچان عمر واغن پېري وېگا اجل کمين کوچه اربنداس بکار او ناکار عمل انتې تارگۍ نيکان،صادقان اجورا او ثوابه پله بو خوشال مه ابدي زندگي کوچه ارام ، بدان او گناگار غذبه کوچه ذليل او نارام درياگن، مېنا الله س آوامره خلاف،ظلم،ناروا،حرام،خوري،بدي او مچاري کېويا گي بدلي يومه سخت عذاب شې گي گاېگن ، الله س ۳ غذابي شن دنيا شراى عذاب، قبر عذاب او اخرتي عذاب امه مي عذبه اوداي امان او خلاصين نیک اعمال گي خدای پاگس تانک اوامره کوچه امنې تارا کېوا شن کېمۍ گي نيک کردار، نيک گفتار او وري الهي اوامرنا اطاعت کاگن تېني خامخا ثواب او خطر اودا خيلاصېس زيرا الله طرفی دېن بيووا شې مگر کوتۍ بندگان گي نه مولاگن، حوص او کبرس نفساني حوس او هواس جلبې دورۍ، حلال او حرمس فرق داوړېتا تانگي جانېستا انتې عذبه بارستا گران انخول وخته جانې انتې فکری گي دنيايي غذبه گرفتار ارکو گټوسستا اوداي محروم رزق شری بند تانوک اولاده شره تېروټا،لون،شیرين،شوتلا او وري رسوتي اومزا اوتي نعمت شری منع مگر گرېه توبۍ قبول نه چار او بېوتا حالته رنجه رنجه بېتا گي تانگي مرگ انتې رضا دمه گورېن او گورېگه قيامت جا غذاب او کړاو او کوچه تېت امه شره الله س کرمي اشراف پيدا به وي، ارکو اما او مخلوق کوچه گوپان عاقل شعور علم او کمال او شپه بې شمار نعمات عجب قدرت او قوت دېورېوي تنان گۍ انساني طرز او تفکر د بلکل اوټي شکرس سجدا بار بار درکار شې بندگۍ جان پېنېک اوامرنا اطاعت بدۍ اوداى جان رشېک، نيکي، راستي، صداقت، اخلاص انساني اصل او ثوابنا گټگي شي؟ ... ادامه دارا (خېړنوال عبدالمالک لاموال)

ميز. بو حال بعضۍ شکللرنۍ او يا کۍ بو بيلگيسیگه کوره ميل کتگوريه سيگه، کيريتسه لر، باشقه لری شو کتگوريه لرنۍ باشقه خصوصيات لريگه اساسلنېب، زمان کتگوريه سی صفتيده قره بديلر اوزبيک تيليده فعل ميللری نينگ تاريخۍ و ترقياتۍ مسله سيگه بغشيلنگن ايشلرده اوزبيک تيلۍ اوزبيک تيلۍ ترقياتۍ نينگ معلوم دورلريده يا کۍ تیکشيريله ياتگن يادگارليک تيليده قوللنگن ميل فارمه لری حقيده هم باشقه گرامتيک کتگوريه لر سينگری عمومی معلوماتلر بيريلگن.

بو ايشلر نينگ بعضۍ لريده دور يا کۍ يادگار ليک تيليده فعل ميللری نينگ قوييده گۍ اوچ توری کورسه تيله دۍ:

۱) انيقليک ميلۍ، ۲)، بويوروق – ايستک ميلۍ؛ ۳) شرط ميلۍ. ديمک، ايسکۍ اوزبيک تيلۍ بوييچه، اگر بويوروق – ايستک ميلۍ ايککۍ ميل توريگه اجره تيليشۍ حسابگه آلينمسه،

تدقيقاتچيلر اورته سيده ضديت يوق.

يازمه يادگارليکلر متريللری نينگ کورسه تيشيچه، بويوروق، ايستک، تيلک، ايلتماس کبۍ معنالرنۍ افاده لوچۍ فعل فارمه لرنۍ ايسکۍ اوزبيک تيليده هم « بويوروق – ايستک ميلۍ» نامۍ بيلن بير گروپه گه بيرلشتيريش مقصد گه موافق دير.

افغانستان اوزبيک مکتبلريده هم يوقاريده کيلتيريگن منبعلر اساسيده ميل کتگوريه سی افاده له ياتگن مناسبت رنگ – به رنگ بوليشۍ حسابگه آلينېب قوييده گۍ اوچ تورگه اجره تيب اورگه نيله دۍ:

الف) خبر ميلۍ؛

ب) شرط ميلۍ؛

ج) بويوروق ايستک ميلۍ؛

خبر ميلۍ حرکت – حالات يا کۍ حادثه

سه ايدي، - گنده ايدي شکللری آرقه لی افاده لنېب، اوچته شخص شکللری آرقه لی حاصل قيلينه دۍ: حایمقسّم، هایمیقْسنگ، هایمیقْسِه، هایمیقْسَنگیز، هایمیقْسِه لر؛ هایمیقْگنده ايدي (تأثیر لنماق).

مثاللر:

۱- ایرته گه یاغمیر یاغسه میله گه باره میز.

۲- حرمت قيلسنگ حرمت کوره سنگ.

۳- ايکينلر اوز وقتيده پروريش قيلينگنده ايدي، حاصل مول بولردۍ.

خلاصه

يوقاريده قيد ايتکنميزديک ، فعل سوز تورکورمیده سوزلاوچۍ نينگ ايش – حرکت گه مناسبتۍ نينگ افاده لنيشۍ فعل ميلۍ دييله دۍ. بو حال بويوروق – ايستک ميلۍ ايش – حرکت بجرووچيسۍ نينگ خواهش بيلن باغليق حالده گۍ حرکت گه اونداش، شو حرکت گه دعوت ايتيش نۍ افاده له يدۍ و قوييده گۍ واسطه لر آرقه لی يوزه گه چيچه دۍ: گين، سين، - ايليک، - اينگ، (باره ی)، (بارگين،) (بارسين،) (باره يليک)، (بارينگ) يزلر)) کبۍ. افاده لوچيلر بيرليک و کوپليکده، شخص و سانده فرقلنه دۍ. بويوروق – ايستک ميليده صاف بويوروق، دعوت، ايلتماس، ايستک معنالری عکس ايته دۍ.

منبعلر

۱- خواجه ييف ت. اوزبيک تيليده فعل و ميل، زمان و ميل مسله لری، ۱۹۶۳، ۱۰۳ بیت.

۲- شکور اف ش. اوزبيک تيليده فعل ميللری، تاشکنت. « فن» نشریاتي، ۱۹۸۰.

۳- خواجه ييف آ. فعل، تاشکنت، « فن» نشریاتي، ۱۹۷۳، ۱۹۳ ب.

۴- اوزبيک تيلۍ. ۶- صنف کتابۍ، کابل، ۲۰۲۰، ۳۲ ب.

۵- لبيب، محمد عالم. ۲۹ میزان مقاله لر و شعرلر توپلمۍ، ۲۰۲۰، ۲۹ ب.

نامه (شعرلر توپلامۍ)، تازه بهار، گؤيز آرزولاری (دؤرتلمه لر) و تۆرکمن فولکلوری یالی اثرلری یازیپ اؤزۆندن یادگار غالدیریپ دير.

عبدالمجید ایشچی نینگ نینگ شعر لرینۍ موضوع تابیدان غاران میز دا بیر ناچه توپاره بؤلۆپ اورن مک بولار؛ اولار شو آشاقداقی لاردان عبارت: وطن باره داقۍ شعرلری، دوست ليق باره دا یازان شعرلری، اجتماعی شعرلری و عشق – سويگۍ یالی موضوع لار دا شعرلر یازماق بیلن اوز اثرینی بزآپدير.

اۆلانیلان چشمه لر (منابع و مأخذ)

۱- ایشچی، عبدالمجید. مهاجر غۆشلار (پرنده های مهاجر). گرگان، ناشر: موسسه فرهنگۍ و انتشاراتی مخدوم قلی فراغۍ، ۱۳۷۸.

۲- ایشچی، عبدالمجید. جیحون نامه. گرگان، ناشر: موسسه فرهنگۍ و انتشاراتی مخدوم قلی فراغۍ، ۱۹۹۹م.

۳- توران، عبدالمجید. کونگل لر صداسۍ. پشاور، ناشر: انجمن فرهنگۍ مخدوم قلی فراغۍ، البیرونی پرنترینگ پریس چاپ خانه سی، ۱۳۷۹.

۴- راسخ یلدریم، محمد صالح. تاریخ و فرهنگ تۆرکمن ها، مزار شریف، ناشر: انجمن اجتماعی- فرهنگۍ یورت، ۱۳۹۴.

۵- نور، نوریاغدی. سروده ها و آفریده های ادبی شاعران تۆرکمنهای افغانستان در دیار مهاجرت. کابل: افغانستان علملر اکادمۍ سۍ، افغانستان مهاجرت ادبیاتی آتلی علمی- تحقیقۍ سیمیناری، ۱۴۰۱.

۶- یاور، محمد بشیر. بوگونکی افغانستانده تۆرکمن دیلی نینگ یاغدايۍ. انقره: وارلیق مجله سۍ، ۲۰۲۱م.

ټولپلنه کې لوټ‌نامه‌نه نقش او اهمیت..

- گڼ (غیبت)
- عادي او عام کوډنام
- پېښېس ایڅینه منزې یک ټاناکې دیواوه او یک کي جه‌واوه
- انتقاد، مباحثه او مناظره‌نام
- تانؤ مسلکه‌نه بابې مناسبت نشته بحث
- خلکه‌نه بابې قضاوت (۸)
- لوټ‌نامه‌نه تعین بیس او پلان بیس زېنتېلیکه‌نه لراوه**
- پلان تسه خېټ‌سېن طرحه او طریقانکې
- جان‌دیمان زې یک ارمان یا هدفه‌نه استانکې آنیکه‌نه ارتباطي ساپ مربوطه معلومات، طریقه‌نام، وخت‌نام، مشکل‌نام، ضرورت‌نام او مالي شوټه وټخ‌نام (سرچینې)
- لېران دي تیتېو او اشیکې یک سیستمتیک روې
- پتونو او گېنتان بي تیتېو زې هدف آنکې پېداوه تینې
- کې عملي مرحله‌نامې بېنتان دي تیتېو او هر ډېوه‌ني اصلي اهداف تینې کې واضیح او تسه‌نه ارزیابي اسان او عملي تي‌یو. (۹)

لوټ‌نام باید تانؤ اجتماعي زېنتېلیکه‌نه ایندانه ژوپاوانه او اهداف آنکې پېدیکه شخي تعین پلان‌نام او ککړه عزم لري‌یو او تانؤ اهدافه‌نه استه‌نه آنیکه‌نه فتنه کې لفله عزم او تصمیمه منزې مبارزه کېري‌یو او تانؤ زېنتېلیکه کې نا‌امیدبیه‌ني او مایوس‌سیه‌ني احساس نه کېري‌یو. شیلانکې امه هر یک تانؤ زېنتېلیکه شخي مختلف امیدنام او کوڅه‌نام لریمېک زې ایاتيْ اُمیدنامانکې او اهداف آنکې پېدیکه‌نه اوه‌لوکه شرط ککړه عزمه منزې مبارزه او اتې فتنه نا‌امیدبیه‌نه احساس نه لېراوه تینه.

لوټ‌نام نه یکو له ووې زې تانؤ زېنتېلیکه شخي یک ماسټر پلان لربټیتېو، بلکهي اسه ماسټر پلاننه یک ډېوه‌نه رقمي تانؤ زېنتېلیکه‌نه کنه مهم ټوټه‌نامانکې، لکه: تعلیم او تحصیل، مسلک انتخاب کېراوه، ثم، زېنت، آمو گؤواوه او تقاعد آنکې بي یک یک مخصوص پلان لري‌یو. (۱۰)

مطبعه، ۱۳۸۹ ش. پېلي، ۱۶ مؤخ.

۲- ډاکتر اشرف غني احمدزی. د تحول او تداوم منشور، ۱۳۹۲ ش. پېلي- مخوټه، ۸۵ مؤخ.

۳- ډاکتر تاج الدین ملت مل. ځوانان او شخصیت جوړېدنه (دووه‌مه چاپ)، ۲۵۰ مؤخ.

۴- درانه اثر، ۱۷ مؤخ.

۵- درانه اثر، ۱۵۰ مؤخ.

۶- دوکتور منوچهر محسیني. عمومي ټولنپوهنه، ترجمه: فضل ولي شېرانی، دانش خپرندویه ټولنه: کابل، اسد دانش مطبعه، ۱۳۹۶ ش. پېلي، ۲۷۶-۲۷۹ مؤخ‌نام.

۷- ډاکتر تاج الدین ملت مل. ځوانان او شخصیت جوړېدنه (دووه‌مه چاپ)، ۱۵۸ مؤخ.

۸- ډاکتر محمد ابراهیم شینواری. د ژوند روغتيايي لارې، دانش خپرندویه ټولنه: کابل، اسد دانش مطبعه، ۱۳۹۴ ش. پېلي، ۱۴۱-۱۵۳ مؤخ‌نام.

۹- ډاکتر تاج الدین ملت مل. ځوانان او شخصیت جوړېدنه (دووه‌مه چاپ)، ۱۶۸ مؤخ.

۱۰- درانه اثر، ۱۶۹ مؤخ.

ابوریحان البیرونی نین دؤرموش ...

۵- اؤزجان، امینه سوَن نور. ابوریحان محمد بن احمد البیرونی نیټ حیاتی (۹۷۳-۱۰۶۱). ملل و نهال (اینانچ، کلتور، میتولوژی) مجله سی، دسامبر آیی، ۱۰ نجی جلد، ۳ نجی شماره، ۲۰۱۳.

۶- باباخان اوف، لاچین بیک و باشغه لار. (ب.ت.). ابوریحان بیرونی نیټ اثرلرینده وقت اؤلچگینه دگیشلی معلومات لار. نظری و عملی تحقیق لار آتلی علمی آنالین کنفرانسی.

۷- باسط اوه، مدینه. ابوریحان بیرونی، الخوارزمی، الفرغانی، ابو علی ابن سینا و ابو نصر فارابی لریټ عموم پیداکوژیک غایه لری. امریکا: تگزاس، ۲۰۲۳.

۸- تریزى اوغلى، ارسلان. غزنه لى لار دورنښ

قرن سیزدهم تأسیس شد؛ زیرا هر دو این امپراتوری‌ها متعلق به سلسله‌های تورک‌ها بوده. بنابراین، باداشتن قدرت منطقه به دست تورکی زبان‌ها، زبان فارسی از زبان‌های تورکی متأثر شده است.

با این حال، امیرعلیشیر نوایی در مورد رشد و توسعهٔ زبان اوزبیکى در اثر «محاکمه اللغتين» خود چنین می‌نویسد: «تا ملک عرب و سارت سلاطینی دین تورک، خان لاریغه انتقال تاپتی، هلاکوخان زمانی دین، سلطان صاحبقران تیمور کوره گان زمانی دین فرزند خلفی شاهرخ سلطان نینگ زمانی نینگ اخیغه چا، تورک تیلی بیلا شعرا پیدا بولدیدیلا و اول حضرت نینگ اولاد و احفادی دین هم خوش طبع سلاطینی ظهور غه کیدلی (نوایی، ۶۴-۶۵).

ترجمه متن: (از زمانیکه ملک، از عرب و سارت به خانهای ترک انتقال پیدا کرد. در زبان تورکی هم از زمان هلاکوخان و سلطان صاحبقران امیر تیمور کوره گان و فرزند خلفش شاهرخ سلطان شعرا پیدا شدند و از اولاد و احفاد آن حضرت نیز سلاطین خوش طبعی ظهور کرد).

عمدتاً علیشیر نوایی در اثر «محالس النفایس» خویش در مورد شاعرانی که به زبان تورکی- اوزبیکى شعر سروده اند چنین گفته است:

«آثاری مانند اشعار ترکی سلطان ولد، پسر جلال الدین محمد بلخی پیدا می‌شود. در اصل نوشتن به زبان تورکی در قرن نهم قمری با کمک شاهزاده گان و امیران تیموری در این قرن تقویت شد.

بنابراین شعر و نثر تورکی قابل ملاحظه پدیدار شد. از جمله میرحیدری مجذوب، میرحیدر تورکی گوی، لطفی، نصیبی، لطیفی و میرعلی کابلی از شاعران معروف تورکی زبان این دوره هستند.

محل سکونت همه علما، فضلا، فیلسوفان، شاعران، نویسندگان و هنرمندان افغانستان، ماوراءالنهر، تورکستان، ایران و آسیای صغیر و منبع و مخزن معنویت بوده و اهل قلم و ادب، از حمایت قاطع امیر علیشیرنوایی استفاده اعظمی نموده صدها اثر ارزشمند را به زبان‌های دری و اوزبیکى تألیف و تحریر کرده اند.

این دانشمندان به هر دوزبان (اوزبیکى و دری) آثار گرانبهای را نبشته برای نسل‌های آینده شان به یادگار گذاشته اند، لهذا، تاریخ خدمات ارزشمند آنان را هرگز فراموش نکرده و نخواهد کرد.

بنابر بررسی تحقیقات مؤرخان، بر اساس کتاب «ادبیات اوزبیکى افغانستان» که اثری تازه به طبع رسیده، نویسندهٔ نامور کشور رحیم ابراهیم می‌باشد که وضعیت اوزبیک‌های افغانستان و زبان اوزبیکى را از قرن چهاردهم تا بیستم به دقت به بررسی گرفته است. بناءً زبان اوزبیکى و با در نظر گرفتن مناطق جغرافیایی افغانستان، حوزه‌های ادبی زبان و ادبیات اوزبیکى را به ۶ حوزه ادبی تقسیم بندی نموده، ایجادگران آثار ادبی زبان اوزبیکى را به این شش حوزه ادبی طور جداگانه شناسایی نموده است. من نیز این حوزه‌های ادبی را پی یکدیگر به معرفی می‌گیرم، همهٔ آن‌ها قرار ذیل اند:

۱- حوزه ادبی بلخ

۲. حوزه ادبی هرات

۳. حوزه ادبی میمنه - اندخوی

۴. حوزه ادبی شبرغان

۵. حوزه ادبی کابل

۶. حوزه ادبی بدخشان و کندز

شاعران و نویسندگان را که در این مناطق زنده‌گی نموده به زبان اوزبیکى آثاری نوشته اند، فقط اسمای آن‌ها را باحوزه‌های مربوطه به ترتیب معرفی خواهم کرد.

لَوټ‌نام تانوَ اجتماعي زېنتېليکه کې واري مختلف مسووليت‌نامه منزي بعضې ملي مسووليت‌نام بي لريمېت زي اسه ملي مسووليت‌نامه بايد لَوټ‌نام شعوري او اگاهانه روې درک او فوکه خبر کېرېتېتېو. شيلاتکې ايمې لَوټ‌نام سباره دېسه‌نه تانوَ ټوټلننه او وطننه رئيس جمهوران، وزيران، پوهان، تاريخپوهان، رهبران، واکمنان، سياستمداران او مالکان تينېت زي ايمې ملي مسووليت‌نام وطننه تاريخ او جغرافيا پېنه اگاهي، هر وخت او زمانه کي تانوَ ملي هويت او ملي منافع‌نامه پېنه ساتاوه، وطننه ملي فرهنگ او ملي شخصيت‌نامه‌نه پېاناوه او تسو پېنه هر وخته کې دفاع کېراوه، تانوَ وظيفاتکې، دين، سوّم، وطن، خلکاتکې او ولساتکې قوي يقيني همېشا شخي وعده، سانېنيار او وفاداري تبني زي نه يکوله لَوټ‌نام، بلکې يک ټوټلننه او وطننه ساپ خلک بايد اتې مسووليت‌ناماتکې سانېنيارې همېش وفادار تيتي يو.

لَوټ‌نامه‌نه اهميت او نقش جامعا کې پلکيسن تارانه گاشتي پلل تينه. لَوټ‌نامه‌نه اهميت اجتماعي زېنتېليکه کې شيلاتکې لو مهم تينه زي لو ميز ټوټلننه مسووليت‌نام او فعاليت‌نام لَوټ‌ناماتکې متوجه تيمېت، شيلاتکي زي لَوټ‌نام لو قوي، احساس‌وډه او ټوټلننه اکثريت او تم کېريکه‌نه لو توان‌وډه او قوي قشر زانان ديمېت. لَوټ‌نامه‌نه نقش او رول جامعا کې ساپه پېنه لو تينه. هر ټوټلننه ډلېره‌نام او مسوولين بايد لَوټ‌ناماتکې لو پام کېرېتېتېو او اېبن ترتيبې تانوَ لَوټ‌نام بايد هر کسه پېنه لو تانوَ شخصيت او مستقبه‌نه ارتباطي توجه کېرېتي يو. لَوټ‌نام اجتماعي زېنتېليکه کې لو زيات مسووليت‌نام او وظيفه‌نام لريمېت زي تسه رتې تفصيلي بحث يک مقالا کې ناممکين تينه زي اتې امې يکوله جامعا کې لَوټ‌نامه‌نه اهميت او نقشه رتې کټنه بحث او باتي کېرووه زي يک کټني مقالا کې اسه ياداوا کافي زانيمېم.

ماخذنام(شونه وټخ‌نام)

۱- ډاکتر تاج الدين ملت مل. ځوانان او شخصيت جوړېدنه (دووه‌مه چاپ): جلال آباده نه خار، حليمي

بریک ترک عالمی الپرونی (۹۷۳-۱۰۵۱). استانبول: حاسکی طب بۆلتنی، ۱۹۷۴.

بررسی وضعیت زبان اوزبیکهای...

در دوره تیموری در واقع بر پایهٔ زبان فارسی بوده است. شاعران و نویسندگان تورک از ترکیب ها و مضامین شعر فارسی استفاده می کردند. وی زبان و ادبیات تورکی را ترجمه زبان و ادبیات فارسی دانسته است.»(صفا، ۱۳۹۱: ۱۴۶)

۲- اما، محقق رحیم ابراهیم در اثر خویش زیرعنوان «ادبیات اوزبیککی افغانستان» درمورد ادبیات تورکی- اوزبیککی چنین نبشته و مستند سازی می‌نماید: «زبان اوزبیککی یا ادبیات چغتایی در دورهٔ غزنویان و سلجوقیان وجود داشته و ترجمهٔ آثار تورکی به زبان دری حداقل به نثر ابومنصور بازمی گردد و به دورهٔ «شاهنامه» یعنی به دورهٔ سامانیان می‌رسد.

به گفته او، برخی از داستان های «شاهنامه» و برخی از آداب و رسوم ذکر شده در آن کتاب، از جمله نام بردن از پسران فریدون، ریشه تورکی دارد و نیز بعضی از این افسانه‌ها تورکی هستند.

با این ادعای بیشتر به قسمت هایی از «شاهنامه» اشاره می کند، که علیه تورک‌ها و ایرانیان نوشته شده است.

به عبارت دیگر ایرانیان و تورک‌ها برای تقویت و بقای قدرت شان با یکدیگر می‌جنگیدند. درکتاب «قصه های سغد» از جنگ رستم و همچنان در این دیوان از منابع هنری آن صریح آمده است.

تا آنجاییکه می‌دانیم، تورک‌ها صدها سال به دین بودیسم اعتقاد داشتند، بنابراین نبرد رستم با جن‌ها در شاهنامه به طور کامل از منابع ادبی تورکی و غیره به دری ترجمه شده است.(ابراهیم، ۱۴۰۰)

اساساً امپراتوری غزنوی‌ها در نیمه دوم قرن نهم تأسیس شد و تا پایان قرن دوازدهم ادامه داشت، در حالی که امپراتوری سلجوقی‌ها در

بر اساس مطالب فوق، «با آمدن شاهرخ میرزا به پادشاهی، کارهای تاریخی فراوانی انجام داده شد، فرهنگ و مدنیت بخوبی رونق گرفت، زبان و ادبیات به ویژه زبان تورکی چغتایی و درحقیقت سنگ بنای اصلی زبان اوزبیککی امروزی بسیارخوب تهداب گذاری شد.

پس از آن با روی کار آمدن حکومت سلطان حسین بایقرا در خراسان قدیم و افغانستان امروزی، در هرات یک مرکز فرهنگی ساخته شد و درخت معنویت بهتر از قبل رشد کرد. امیرعلیشیر نوایی نیز عامل اصلی رشد و ترقی این دوره بوده.

نوایی علاوه بر آثار فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، عمرانی و سیاسی، شاعران و نویسندگان را تحت حمایت خود گرفته و دورهٔ سلطنت سلطان حسین بایقرا را به دورهٔ شگوفایی قرار داده مسبب اساسی دورهٔ رنسانس گردید.

این دانشمند در حین حال برای اعتلای زبان مادری خویش یعنی به زبان اوزبیککی گام‌های مثمري را برداشت و صادقانه قلم زد.

همچنان موصوف آثار ارزشمندی را به زبان اوزبیککی از خود به میراث گذاشته، زبان ادبی اوزبیککی را اساس گذاشت. به همین دلیل است که نوایی را بنیانگذار زبان اوزبیککی می نامند»

بر این اساس، در مکتب ادبی هرات در قرن پانزدهم، معین الدین حسین واعظ کاشفی نمایندهٔ نثر زبان دری، و نورالدین عبدالرحمن جامی و امیرعلیشیر نوایی، از نماینده گان سترگ نظم و نثر فارسی- دری بودند

در حین حال نوایی در زمان خود، اساس گذار نثر و نظم زبان و ادبیات چغتایی بوده است و این نویسنده و شاعر بزرگ نیز بیش‌تر از ۳۰ اثر منشور و منظوم را به زبان تورکی چغتایی دیروز و زبان اوزبیککی امروزتألیف و ایجاد نموده، ازخود به میراث گذاشته است.

در آن زمان خانه و کاشانه امیر علیشیر نوایی

۱- حوزهٔ ادبی بلخ: منطقهٔ بلخ مرکز نواحی شمالی افغانستان و هم مرز با کشور اوزبیکستان است.

به گفته تاپانیست‌ها کلمهٔ بلخ به اشتباه کلمه‌یی اوستایی بوده، کلمهٔ اصلی بُخدی بوده و پس از چند تغییر آوایی به آن بلخ گفته شده است، اما بلخ یک کلمه اوستایی نیست، بلکه یک کلمه تورکی مطلق است، که مطابقت با آن کلمه اوستایی ندارد.

به هر معیاری از زبان شناسی آوایی که ذکر می کنند صحیح نمی باشد. این کلمه در زبان تورکی قدیم به معنای شهر و خانه بوده است. امروزه نیز در کاشغر واژه های زیادی وجود دارد که ترکیب کلمه بلخ (بالخخ - بالخ) را دارند، این کلمات نیز به لهجه های کاشغری معنای خانه را افاده می کند. به هرحال در این مورد، میرزا مهدی استرآبادی نیز این واژه را به عنوان واژه تورکی در لغت نامهٔ سنگلاخ آورده است.

ایجادگران آثار اوزبیککی حوزه ادبی بلخ

اشخاص زیرین کسانی هستند، که با نوشتن آثار منظوم و منشور به زبان اوزبیککی نشانه از خود برجای گذاشتند (مولانا آتایی بلخی، حمیدی بلخی یا احمدی بلخی، پاشاه خواجه خواجه‌یی بلخی، باباجان خواجه یا عبدالوهاب خواجه، میران بیک بلخی، بابا رحیم مشرب، همتی بلخی، مولانا غیاث الدین همت یا همتی، وفا، رشیدی، صیادی بلخی، میرزا نیازی بلخی، مولانا حمیدی بلخی، مولانا جنونی، عبدال یا سید عبدال ایشان خواجه و فانی‌ها بوده اند)

۲- حوزه ادبی هرات: این منطقه به طرف غربی افغانستان قرار داشته با ایران هم مرز می‌باشد. در واقع صحبت کردن در مورد شهر باستانی هرات و جنبه‌های تاریخی و فرهنگی آن یکی از دشوارترین مباحث شناخت آن شهر بزرگ است. درین بحث تعریف امیر علیشیر نوایی را در باره هرات مطالعه می کنیم:

... ادامه دارد

اجتماعي ارزشتنام زې اخلاقي بک تسؤنه قوي تينه، حقيقته کي فردي شخصيتهنه اصلي رۆپېښه تينه. بعضې ارزښتنام بعضې وارې ارزشتنامه پېنه مهم تينېت، شيلانکي زې تۆپلنه کي ټم-نامهنه کبريکه شځي مهم تحريک کبريټهنام تينېت او افرادهنه او ډلهنامهنه منزي مشترک همکارييهنه منزانکي جيکهنه سبب گيريمان. ايمي مهم او لقله ارزشتنام لېږمېت، زي جامعا کي کريک شى اساسي او تۆپلنننه ارامييه کي او مۇخپؤدمديکه کي مهم رؤل لريمان.(٦)

اخلاق يا اداب يک تۆپلنه کي منيسن ارزشتنامهنه مناوه او يک نسله پېنه وارې نسل آنکې عملي روي پېدېکتهنه معنا لريمان. اداب شرقي تۆپلننني يک مخصوص خصوصيت تينه زې غربي تۆپلننامهنه ماهيته منزي لو فرق لريمان. اداب اکثراً يک جامعا کي ليکان نه ديتيمان، بلکې يکؤله يک کلتؤري محيطهنه منزه کي تسې عملي روي يک نسله پېنه وارې نسل آنکې انتقال بيمان. ادابهنه هيلاوه يکؤله يک عملي محيطه کي امکان لريمان.(٧)

اداب لؤتنامهنه اجتماعي زېنتېليکه کي او شخصيت رۆپاوا کي لو مهم او ضروري ډېو تيني زې هر فردهنه او مخصوص روي زانک-نامهنه شخصيت بايد ادابهنه او اخلاقهنه گانه يي سمبال او سنکان تي.يو. شيلانکي زې وؤى انساننه او مخصوص روي مسلماننه مهم صفتنامه پېنه گېنان ديمان او هر شخص او لؤت-نام بايد اجتماعي زېنتېليکهنه هربکى مساييلهنه ادابنامهنه بارا کي تانؤ فؤکنامه اخلاقي سمبال کبرېتېتېو.

اجتماعي زېنتېليکه کي لؤتنامهنه لقلي روابط او ډيايي

لؤتنام تۆپلن او تۆپلن لؤتنامه منزي نه څيزيسن ارتباط لريمان، شيلانکې زې تۆپلن (جامعا) الله ﷻ يې انساناننه زېنتېليک او اتې زېنتېليکهنه هربکى ارتباطاتهنه پالاولانکې، سمبال کېراوانکې او ضرورتهنه پوره کبريکه شځي خلق او پيدا کبري تؤس زې هر تۆپلنننه خلک او مخصوص روي لؤتنام بايد تانؤ منزي مينه، محبت، همدردي او حقيقته منزي اجتماعي زېنتېليکهنه هربکى روابطه لږبتي.يو.

اجتماعي ارتباطات ساپه پېنه وټله لياقت تينه او زېنتېليکه کي کاميابييه شځي هر کييه پېنه مهم عامل تينه. ارتباطات رۆپاوه اجتماعي بيوواو شځي يک ضرورت تينه او وؤى زې انسان اجتماعي موجود تينه، نؤ بايد ارتباطات لري.يو. وؤى تسؤ آنکې اسان ټم تينه زې کؤځيمېتې. رواني لحاظي بېرانت گرايا Extrovert خلک اتې کي لو شؤره تيمېت، زېشي هر کسه منزي بلد بيمېت او ډيايي رۆپهېمېت. البته ترانت گرايا Introvert زن نام اتې پړوسا

لؤتنام بايد جامعا کي يک مناسب موقف لري.يو، اجتماعي ټمنامه کي او فعاليتنامه کي ډېو گؤيو، تانؤ تانوؤار او ډياىنامه منزي غم او خوشحالييه کي شريک بي.يو، وارې نه خدمت آنکې خوشحالي او شوقه منزي وټيکي.يو.

لقله ارتباطاتهنه رۆپاوه او ډياىنامهنه لېيیکه شځي بايد باتي، فؤکهنه حرکاته کي او قلبي مېلانه کي پاتؤوهنه مسايلانکي پام بي.يو زې بى او مفيد اجتماعي ارتباطات رۆپي.يو او لقله ډياىنام لري.يو:

- سلام تلاوه تانؤ عادت گيراوه

- مقابل بکه منزي باتييه کي پؤدم بيواوه

- بېژيک بيواوه

- لقلي طبعه او تانؤ حاليي بېزان بيواوه

- موقع پېنه گټه گؤواوه

- مناسب لباس

- تانؤ فؤکهنه گاشټي بيواوه(لباس، باتي، حرکات او برخورد کي کريک ډلېرانه او مشهور مانؤشهنه پېخه نه کېراوه)

- وارې نه باتي نامانکې او هړانه دردانکې کمټه تؤواوه

- مقابل بکهنه علاقا منزي برابر موضوعنه بابې باتي کېراوه

- تماس برقرار ساتاوه (ايڅيننه او هړانه تماس)

- زېدهنه مناسب حرکاتهنه استعمال

- باتي نامانکي يک موضوع لېواوه

- خؤشبين او اميدوار بيواوه

- تانؤ فؤکه منزي مينه کېراوه

- تسؤ خلکه منزي ډيايي او بيليাগري کېراوه زې ميانکي گنداليار تيمان

- بعضي انجمننامهنه عضويتهنه لريکه کي کؤشش کېراوه

- ټکنالؤژييه پېنه ټم گؤوواوه

- اجتماعي مهارتنامهنه هيلاوه

- مهم مناسبتنامه کي اشتراک کېراوه

- جمعه منزي نماز کېراوه

- وارې مثبت سلوکنامه تانؤ کېراوه

- مقابل بکه لقله نامې ياداوه

ايېن ترتيبې ټي باني ماتي او تۆپلنهنامه کي بعضې پاتؤنه نامناسب اعماله پېنه فؤکه ساتاوه:

- وارې منزي باتي نه وخته کي تليفونه کي مصروف بيواوه

- حده پېنه لو او بي ارتباط باتي نام

- حده پېنه لو تؤندي ...

۳مؤخ

ادن ييل لارېنده يازار (الله بردى اوه، ۲۰۱۹: ۳). بو کتاب، طبابتى اؤسدؤرمکده آيراتين اهميته اييه دير. معلومات لاره گؤرأ، بيرونى بو اثرينده ۱۱۱۶ گؤرنؤشلى درمانليق اؤسؤمليک لرى بيان اديؤر. بيرونى، بو اثرى آرقالى فارماکولوژى نين آيرى بير علم بؤلمالى ديغينه گؤز يتيرپ دير و حاضركى زمان فارماکولوژى علمى نين دؤيبؤنى غؤرؤپ دير (شاه مراد اوه، ۲۰۲۲: ۵۸).

نتيجه

ابوريجان البيرونى دنيا گليپ گچن اينگ بيگ عالم لاردان بيىرى حساب لانيؤر. بؤ بيگ عالم رياضى، فزيک، ستاره شناسليق (علم نجوم)، جيودوزى، منرالوژى، جغرافيه، تاريخ، انسان شناسليق (جامعه شناسى)، اقتصاد يالى انچمه علم و بيليم اؤرده اثرلر دؤره دپ دير. بيرونى، علم اؤرده چکيؤن دوامتلى زحمت لرى آرقالى ۹۹۵ نجى ميلادى ييلده يرين تۇغالاق شکللى ديگينى ثبوت اديؤر و يرين شکلى نى (کره زمين) ياسايؤر. بيرونى، اؤز دورنين مشهور حکمدارلارى نين کؤشگؤنده بؤلؤپ، علم- بيليم بيلن مشغوللانيپ، علمى بارلاغلارينى دوام اتديريپ دير. اول، ۱۰۱۷-نجى ميلادى ييلدان باشلاپ تا عمرنين آخرينه چنلى غزنه ده بؤلؤپ، اؤز علمى ايش لرينى غزنه لى حکمدارلارينين حمايتى آستينده دوام اتدريپ دير. بيرونى نين غزنى ده گچيرن حياتى مادى و سياسى تايدان مشقت لى و قين بولسه ده، اؤنين علمى فعاليتى اوچين اينگ مهم دورى دير. اول، سلطان محمود غزنه لى کؤشکينده حيات گچيرن ييل لارينده ستاره شناسليق و جيودوزى مسئله لرينه اولى اؤنس بريپ دير. کؤشکين اينگ تاثيرلى ستاره شناس لاريندان حساب لانان بيرونى، سلطان محمود غزنه لى بيلن بيرآز وقت هندوستانده ياشار و شؤل يرده سانسکريت دېلى نى غؤى شکلده اؤرنر. او بؤ ديلين کمگى بيلن هند لرين تاريخى، دأپ- دستورلارى، مدنيت و علم لارى بيلن يقيندان تانيشار و نتيجه ده "هندوستان" اتلى اثرينى دؤره در. عالم، ستاره شناسليق بؤيؤنچه اينگ اولى علمى ايشى نى غزنه لى سلطان مسعوده باغيشلاپ، اؤنگه "مسعودين قانونى" ديبپ آت بردى. بيرونى، سلطان مسعودين اؤغلى سلطان مودودين حکمرانليق دورينده ده (۱۰۴۱- ۱۰۴۹م.). ينه اؤزى نين "منرالوژى" و "فارماکولوژى" اتلى ايکى اولى اثرينى دؤره دپ دير. ابوريجان البيرونى نين علم- بيليم بؤيؤنچه غالديران اولى ميراثى و دؤره ديچيليگى شېبه سيز دنيا علمى و مدنيتى خزينه سينه غؤشؤلان اولى غؤشانت دير.

اؤلانيلان چشمه لر (منابع و مآخذ)

۱- آچل اوه، تورسن آى. ابوريجان بيرونى. فرانسه: پاریس، حاضركى زمان علم و علمى تحقيق لار بؤيؤنچه خلق آرا کنفرانسى، ۲۰۲۲.

۲- الله بردى اوه، لاله. ابوريجان محمد بن احمد البيرونى. ترکمنستان: دريابوف آينداقى معلم چилиک مکتبى نشرياتى، ۲۰۱۹.

۳- الله قوف، مراد. ابوريجان بيرونى و جيودوزى علمى نين اساس لانديريلماغى. عشق آباد: مخدوم قلى آينداقى ترکمن دولت پوهنتونى نين نشرياتى، ۲۰۱۱.

۴- اؤزجان، امينه سؤن نور. بيليم بؤيؤجى سى بيرونى (بيليم استادى بيرونى).

استانبول: اؤتؤکن نشرياتى، ۲۰۰۷. ...

ص۳